

УДК 347.91/.95

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2024-2-16-126-139><https://orcid.org/0000-0002-6464-2315>**Олександр Котюк,**

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри цивільного процесу
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

<https://orcid.org/0000-0001-6667-9034>**Мусієнко Анатолій Володимирович**

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри цивільного та кримінального права,
Державний університет інфраструктури та
технологій

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ГАРАНТІЙ ПРАВОСУДДЯ У СПРАВАХ, ЩО ВИНИКАЮТЬ З ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Анотація. Якщо у політико-правових актах України вказується на необхідність посилення відповідальності учасників процесу за недобросовісне використання своїх прав та невиконання своїх обов'язків, то це орієнтує й на необхідність вдосконалення правової регламентації цих питань. Водночас, одні вчені заходи спрямовані на розв'язання цих питань визнають одним із видів юридичної відповідальності, а на думку інших – підстав для цього немає. Не випадково, що й поява у ЦПК Глави 9 “Заходи процесуального примусу” відповіддю на питання ні щодо юридичної природи такого примусу, ні щодо його правових підстав та процедури застосування не стала, що й свідчить про актуальність подальшого дослідження цієї проблеми.

От тому метою даного дослідження є аналіз вказаних проблем з позицій сучасної ідеології та методології правовідносин, напрацювання на цій основі відповідних рекомендацій, спрямованих на їх розв'язання на теоретичному рівні та внесення пропозицій, спрямованих на вдосконалення у цих аспектах чинного законодавства, а в підсумку – і практики правовідносин.

Його об'єктом є особливості процесуального забезпечення правовідносин, які складаються в ході судового провадження, а предметом – його засоби.

Основними методами, які використовувались в його ході були: історико-правовий, порівняльно-правовий, системно-структурного аналізу, формальної та діалектичної логіки.

Ключові слова: *судочинство, процесуальне провадження, процесуальний примус, юридична відповідальність, процесуальне законодавство, правопорушення, санкції.*

Abstract. *If the political and legal acts of Ukraine indicate the need to strengthen the responsibility of the participants in the process for the dishonest use of their rights and non-fulfillment of their duties, this also points to the need to improve the legal regulation of these issues. At the same time, some scholars recognize measures aimed at solving these issues as one of the types of legal responsibility, and according to others, there are no grounds for this. It is no coincidence that the appearance of Chapter 9 "Procedural Coercion Measures" in the Civil Procedure Code did not answer questions about the legal nature of such coercion, nor about its legal grounds and application procedure, which indicates the urgency of further research into this problem.*

That is why the purpose of this study is to analyze the specified problems from the standpoint of modern ideology and methodology of legal relations, to develop on this basis appropriate recommendations aimed at solving them at the theoretical level and to make proposals aimed at improving these aspects of the current legislation, and in the end - and practice of legal relations.

Its object is the peculiarities of procedural support of legal relations that are formed during court proceedings, and its subject is its means.

The main methods used in its course were: historical-legal, comparative-legal, system-structural analysis, formal and dialectical logic.

Conclusions: *1) since the legal essence and content of procedural coercion measures determined by the Code of Criminal Procedure are disputed, this makes it impossible to determine their legal grounds and proper procedural procedures for their application; 2) recognition of these measures as one of the independent types of legal responsibility is false; 3) since the name of these measures "measures of procedural coercion", although some of them are noted as its elements, does not correspond to their essence or their purpose, it would be more appropriate to call them measures to ensure procedural proceedings; 4) since these measures are aimed at assisting in the performance of tasks of civil justice, defined in Part 1 of Art. 2 of the Civil Code, then their system should be built in accordance with these tasks; 5) and since it is inappropriate to build this system according to the branch principle, as a result of which each branch of procedural law would have its own system, it points to the need to create a single - universal inter-branch institution of measures to ensure procedural proceedings, which would correspond to the principle of the unity of the judiciary and with a single system of its organs; 6) all of this points to the urgency of further research into these problems with the aim of developing, on this basis, relevant recommendations aimed at solving them both at the theoretical level and making proposals for improvement in these aspects of the current legislation, and in the end - in practice legal relationship*

Key words: *judicial proceedings, procedural proceedings, procedural coercion, legal responsibility, procedural legislation, offenses, sanctions.*

Постановка проблеми. Якщо у п. 6 розділу 4 Концепції вдосконалення судівництва в Україні відповідно до європейських стандартів, вказується на необхідність посилення відповідальності учасників процесу за недобросовісне використання своїх прав та невиконання своїх обов'язків, то це орієнтує насамперед на необхідність вдосконалення правової регламентації цих питань. Водночас, якщо поява у ЦПК України Глави 9 “Заходи процесуального примусу” відповіддю на питання ні щодо юридичної природи такого примусу, ні щодо його правових підстав та процедури застосування не стала, то це й свідчить про *актуальність подальшого дослідження* цієї проблеми. А ускладнює її те, що в різних видах судочинства України вона вирішується по-різному. Так, в адміністративному – заходи спрямовані на її розв'язання передбачені нормами КАС, якими регламентовано порядок розгляду справи, у кримінальному – в рамках концепції заходів забезпечення кримінального провадження, яким у КПК присвячений Розділ 2, а в цивільному – для її розв'язання передбачені заходи процесуального примусу, яким присвячена Глава 9 ЦПК.

Якщо ж орієнтуватися на зарубіжний досвід розв'язання цих завдань, то у більшості країн Європи та США такі заходи передбачені нормами, що визначають процедуру судового розгляду і якими обов'язок підтримання дисципліни у його ході покладається на головуючого, а відтак, він уповноважений на застосування до її порушників, таких заходів як видалення із зали судового засідання будь-якої особи, яка не виконує його розпоряджень, або ініціювання питання про притягнення її до дисциплінарної чи кримінальної відповідальності тощо.

Водночас, фактично проблема ця полягає не стільки в складності визначення видів заходів відповідного впливу, скільки у юридичній сутності, підставах та процедурі його застосування. Не випадково в теорії і практиці процесуальних правовідносин одні вчені такі заходи визнають окремим видом юридичної відповідальності, а на думку інших – підстав для цього немає. Як наслідок, навіть при розробці та ухваленні чинного ЦПК, підхід його авторів до цієї проблеми змінювався. Так, у його проекті, який розглядався на першому чинні, відповідна глава мала назву “Заходи процесуальної відповідальності”, але згодом вона все ж отримала назву “Заходи процесуального примусу”. Водночас і з таким варіантом розв'язання цієї проблеми погоджуються не всі пояснюючи свою позицію тим, що оскільки законодавець у ЦПК вказані заходи обмежив тільки тими, які виконують превентивну функцію, то в такому вигляді визнання їх окремим інститутом цивільного процесуального права є спірним, а відтак й виділення їх у ЦПК в окрему главу є недоречним.

Все це й дає підстави для висновку, що оскільки офіційна концепція юридичної сутності, видів та змісту заходів процесуального примусу є спірними, то це ускладнює й завдання визначення їхніх підстав та процедур застосування.

От тому *метою даного дослідження* є аналіз вказаних проблем з позицій сучасної ідеології та методології правовідносин, напрацювання на цій основі відповідних рекомендацій, спрямованих на їх розв'язання на теоретичному рівні

та внесення пропозицій, спрямованих на вдосконалення у цих аспектах чинного законодавства, а в підсумку – і практики правовідносин.

Його *об'єктом* є особливості процесуального забезпечення правовідносин, які складаються в ході судового провадження, а предметом – його заходи.

Основними методами, які використовувались в ході цього дослідження були: історико-правовий, порівняльно-правовий, системно-структурного аналізу, формальної та діалектичної логіки тощо.

Історичний аспект розвитку поглядів щодо юридичної сутності процесуального примусу:

Слід зазначити, що генеза поглядів на цю проблему докладно розкрита у Курсі цивільного процесу під ред. В. Комарова [1], автори якого зазначають, що оскільки окремі вчені види юридичної відповідальності виділяють на підставі галузевих критеріїв, то згідно з цим розрізняють й цивільну процесуальну відповідальність [2, с. 484]. Саме цей підхід був відображений у Модельному кодексі цивільного судочинства, затвердженому постановою Міжпарламентської асамблеї держав – учасниць СНД від 16.06.2003 р. № 21-6, у главі “Підстави і заходи процесуальної відповідальності” якого було визначено поняття і склад процесуального правопорушення, а також підстави, заходи та порядок застосування процесуальної відповідальності тощо. Однак ця концепція визнавалась не всіма і не випадково у чинному ЦПК відповідна Глава названа “Заходи процесуального примусу”. Але оскільки з таким варіантом розв’язання цієї проблеми також погоджуються не всі, то це й зумовлює пропозиції доповнити ЦПК нормами, які б передбачали цивільну процесуальну відповідальність осіб, що зловживають своїми процесуальними правами або не виконують покладених на них процесуальних обов’язків [3, с. 9].

Водночас прихильники іншої концепції розуміння сутності процесуального примусу, виходять з того, що він, як і правовий примус в цілому, спрямований на обмеження в тій чи іншій формі свободи осіб – учасників цивільного процесу. Не випадково він є складовою юридичної відповідальності. Що ж до примусу у судочинстві, то він має місце й тоді, коли для його учасників самим законом обмежується можливість вибору поведінки. Важливим є й те, що складовими правового примусу є як заходи юридичної відповідальності, так і превентивні заходи та заходи захисту і відновлення правопорядку, підстави та процедура застосування яких істотно відрізняються. Так, якщо юридична відповідальність полягає у застосуванні заходів правового примусу до правопорушників з метою їх покарання лише за вчинене правопорушення, що зумовлює необхідність дотримання й визначеної законом процедури її застосування, то заходи захисту правопорядку, які насамперед виконують превентивну функцію та функцію його підтримання і відновлення, можуть застосовуватись для спонукання учасників відповідних правовідносин до виконання тих чи інших обов’язків й за відсутності в їхніх діях складу правопорушення. А оскільки по своїй суті ці заходи юридичною відповідальністю не є, то й дотримання визначених законом процедур їх

застосування ним не передбачене. І саме ці обставини й свідчать про те, що процесуальний примус у регулюванні цивільних процесуальних відносин на концепції юридичної відповідальності базуватись не може [1, с. 464].

В підсумку все це прихильникам даної концепції дає підстави для загального висновку, що якщо законодавець закріпивши на законодавчому рівні зміст та систему заходів процесуального примусу, все ж обмежив тільки тими, які виконують превентивну функцію, то в такому вигляді визнання їх окремим інститутом цивільного процесуального права є безпідставним, що свідчить й про те, що виділення їх у ЦПК в окрему главу є недоречним.

Засадничі аспекти спірних правовідносин

Що ж до наукового аналізу цієї проблеми, то як відомо, його методологія орієнтує на те, що при його проведенні насамперед необхідно уточнити понятійно-категоріальний апарат, який лежить в її основі. А оскільки у даному дискурсі такими поняттями є “свобода”, “воля”, “примус” та “юридична відповідальність”, то тут насамперед важливо брати до уваги, що поняття “свобода” і “воля”, які традиційно вважаються синонімами, фактично ними не є.

Пояснюється це тим, що якщо соціально-політична категорія “свобода” означає гарантовану державою можливість обрання у суспільних відносинах варіанту поведінки згідно з власними бажаннями, то категорією “воля” позначається психофізіологічна здатність людини до вмотивованого вибору одного з конкуруючих варіантів власної поведінки згідно з усвідомленням її доцільності в конкретній ситуації та наявність у неї зусиль для її здійснення.

А поняття “примус” – це фізичний або психічний вплив на людину з метою змусити її діяти згідно з певними вимогами всупереч власним бажанням та волі, що дає підстави згідно з його змістом розрізняти фізичний або психічний примус, а залежно від його завдань – примусові заходи присікаючого, запобіжного, карального, виховного, медичного характеру тощо.

Якщо ж при цьому врахувати, що будь-який вид примусу з об’єктивної сторони являє собою певний процес, змістом якого є відповідна процедура його застосування, то це свідчить про те, що поняття “процесуальний примус” з логічного погляду є хибним, оскільки застосування безпроцесуального примусу є неможливим фактично.

Важливим є й те, що оскільки складовими примусу є цілеспрямований вплив не тільки на можливість власного вибору варіанту своєї поведінки, а й на свободу волі людини, то його елементи є складовою й кожного виду соціальної відповідальності, яка з соціологічного погляду тлумачиться як один із принципів суспільного життя який полягає в обов’язку кожного відповідати за свої усвідомлені й вольові рішення і вчинки.

А якщо відповідальність є наслідком порушення певного загальновідомого і обов’язкового до виконання правила, й проявляється у формі покладення на того, хто його порушив, обов’язку перетерпіти негативні наслідки своєї поведінки передбачені санкцією цього правила, то саме тому її передумовою є наявність як цього правила, так і доведеного факту його порушення.

От тому в найзагальнішому вигляді й юридична відповідальність – це передбачені та врегульовані нормами права відносини (правовідносини) між правопорушником і державою в особі уповноважених нею органів (осіб) з приводу скоєного ним правопорушення. Тобто, фактично юридична відповідальність являє собою визначені законом негативні наслідки, що супроводжують порушника від імені держави за скоєне ним правопорушення. Але хоча суть цих наслідків й зводиться до обов'язку правопорушника перетерпіти визначені законом обмеження та позбавлення, поняття “юридична відповідальність” і “покарання” (“стягнення”) ототожнювати не слід, оскільки складовими юридичної відповідальності є як державний осуд, тобто негативна оцінка державою як протиправного діяння і особи, яка його скоїла, так і процедура застосування до цієї особи примусових заходів, передбачених санкцією порушеної статті закону. А оскільки юридична відповідальність завжди відбувається в рамках правовідносин, то це означає не тільки те, що правовими нормами завчасно визначене і конкретне правило, і наслідки його порушення, а й процедуру, як встановлення самого факту його порушення та вини особи, яка його вчинила, так і притягнення винного до неї.

З урахуванням цього й ототожнення понять “юридична відповідальність” і “процесуальний примус” з логічного погляду також є хибним, оскільки примус може бути лише елементом санкцій за вчинене правопорушення що передбачене нормами відповідної галузі матеріального права, які застосовуються до винної особи згідно з визначеною законом процедурою, що закріплена у нормах відповідної галузі процесуального права. А якщо все ж визнати, що заходи “процесуального примусу” є різновидом юридичної відповідальності, яка зумовлена порушенням норм процесуального права, то це зобов'язує визнати й те, що ця відповідальність також повинна здійснюватись згідно з вимогами якогось “мегапроцесуального права”, якого не існує фактично.

Важливим у даному контексті є й те, що процесуальні правовідносини, які виникають з приводу притягнення до юридичної відповідальності передбачають дві групи їхніх учасників, зокрема, тих кого притягують до неї і тих, хто до неї притягує. А якщо у передбачених ЦПК заходах йдеться лише про тих учасників процесуальних правовідносин, до кого вказаний примус може бути застосований, а про тих, хто є його ініціатором та уповноважений на його застосування й не згадується, то це свідчить про те, що такі відносини відбуваються всупереч принципам на яких здійснюється будь-які правовідносини і юридичний аспект змісту яких неодмінно передбачає як права так і обов'язки як кожної із сторін, так і кожного із їхніх учасників.

От тому хрестоматійними ознаками юридичної відповідальності є те, що вона: має публічний характер (здійснюється офіційно); пов'язана з державним примусом, оскільки є одним із його видів; може бути застосована лише уповноваженим органом і лише у межах його компетенції; до неї притягується лише особа, що скоїла правопорушення, за винятком передбачених законом випадків, наприклад, відповідальність за чужу вину, за шкоду, спричинену джерелом підвищеної небезпеки тощо; її фактичною підставою є наявність у

діянні особи складу правопорушення; її процесуальною підставою є мотивоване, ухвалене згідно з визначеною законом процедурою рішення уповноваженого органу (особи) про притягнення конкретної особи до неї; передбачає обов'язок перетерпіти лише такі наслідки, які визначені уповноваженим органом у межах санкції порушеної статті.

А з урахуванням цього юридична відповідальність повинна здійснюватися з дотриманням таких принципів, як: наявність правових підстав “*nullum crimen, nulla poena, sine lege*” – без закону немає ні злочину, ні покарання; пропорційність покарання скоєному правопорушенню; вмотивованість; обґрунтованість; індивідуалізація; за одне й те ж правопорушення не можна притягувати до неї двічі (“*non bis in idem*” – не двічі за одне й те саме); право на захист і змагальність процесу; недопустимість зміни на гірше (*reformatio in pejus*); невідворотність; своєчасність; доцільність; гуманізм; законність [4, 831 с.]

Фактично юридична відповідальність є застосуванням до правопорушників заходів примусового впливу, однак ідеологія цих правовідносин орієнтує на те, що якщо до нього відповідні санкції й застосовуються, то вони не повинні бути лише карою за вчинене правопорушення. А якщо вказані заходи можуть бути присікаючого, запобіжного, карального, правовідновлюючого, компенсаційного або виховного характеру, то згідно з цим розрізняють і її функції.

Що ж до підстав юридичної відповідальності, то з теоретичного погляду це ті передумови, за наявності яких можливе притягнення до неї. Зокрема, її об'єктивними передумовами є наявність норм права і суспільних відносин, учасники яких як носії прав і обов'язків, визначених цими нормами, здатні адекватно реагувати на їхні приписи та наявність у їхніх діяннях складу правопорушення. А суб'єктивними – свобода волі особи та її вина.

А практично вказаний концептуальний підхід дає підстави розрізнити її фактичну і процесуальну підстави. Зокрема, її фактичною підставою є наявність у діянні особи складу правопорушення, а процесуальною – обґрунтоване рішення уповноваженого органу (особи) про притягнення порушника до неї.

З позицій вказаних методологічних настанов потребує додаткової уваги й традиційне розуміння видів юридичної відповідальності, згідно з яким вид і характер правопорушення визначає вид і характер юридичної відповідальності, а тому скільки є галузей права, стільки ж є й видів правопорушень. А з урахуванням цього складається враження, що скільки є видів правопорушень, то стільки ж мало б бути й видів юридичної відповідальності. Але фактично такої закономірності тут немає, а тому, з одного боку, є галузі права (земельне, сімейне), які не зумовлюють аналогічної відповідальності, а з другого – є види відповідальності (дисциплінарна, матеріальна), які з аналогічними галузями права не кореспондуються. А оскільки склалося так історично, то загально визнаними є такі види юридичної відповідальності як кримінальна, адміністративна, цивільно-правова, дисциплінарна, матеріальна, конституційна

та міжнародно-правова. Що ж до визнання інших її видів, то це питання є дискусійним.

В підсумку слід зазначити, що всі ці ознаки юридичної відповідальності мають як ідеологічне, так і методологічне значення, а тому є й загально-визнаними вимогами, яким повинен відповідати кожен її вид.

Спiрнi аспекти чинного регулювання процесуального примусу

Що ж до ЦПК України то, як вже зазначалось, у ньому регламентації цих питань присвячена Глава 9 “Заходи процесуального примусу”, що налічує 6 статей у яких дається визначення цих заходів, перераховані їх види, та вказано, у яких випадках та з дотриманням яких правил застосовується кожен із них.

Зокрема згідно з ст.ст. 143–144 ЦПК: 1) цими заходами визнано “процесуальні дії, що вчиняються судом у визначених цим Кодексом випадках з метою спонукання відповідних осіб до виконання встановлених у суді правил, добросовісного виконання процесуальних обов’язків, припинення зловживання правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства; 2) ними є: попередження; видалення із зали судового засідання; тимчасове вилучення доказів для дослідження судом; привід; штраф; 3) вони “застосовуються судом шляхом постановлення ухвали”.

Але якщо вказані заходи є “процесуальними діями”, які “вчиняються судом”, то потрібно визнати й те, що безпосередньо суд здійснює й, наприклад, такий із цих заходів, як “привід”, хоча фактично так не буває.

Сумнівним є й те, що ці заходи “застосовуються судом шляхом постановлення ухвали”, оскільки, наприклад, для застосування такого з них як “попередження” постановлення судом відповідної ухвали є нераціональним, а застосувати інші з них лише постановленням ухвали є неможливим практично.

Крім того, якщо у ч. 1 ст. 144 ЦПК передбачено такий захід примусу як “привід”, то буквально її тлумачення дає підстави для висновку, що вона орієнтує на можливість приводу будь-якого учасника процесу, в тому числі й прокурора, адвоката тощо. Однак це суперечить положенням ст. 147 ЦПК якою передбачено лише “привід свідка”. А якщо так, то про який привід йдеться?

Крім того, якщо й практично здійснюється лише привід свідка, то постає питання – чому це стосується лише свідка, а інших учасників – ні? Адже такий підхід суперечить і завданням процесуального примусу, визначеним у ч. 1 ст. 143, і завданням цивільного судочинства, визначеним у ч. 1 ст. 2 ЦПК.

Важливим є й те, що не всі із цих заходів мають ознаки примусу. А якщо так, то навіщо всі їх називати “заходами примусу” і цим безпідставно надавати цивільному судочинству формальних ознак його репресивного характеру?

Очевидним є й те, що не всі із тих заходів, застосування яких було б доречним у цих правовідносинах у ЦПК й передбачені.

Але найважливішим тут є те, що у ЦПК ні види, ні ознаки правопорушень, за які ці заходи можуть застосовуватись, не визначені. Адже буквально тлумачення положень ч. 1 ст. 143 ЦПК згідно з якою вказані заходи “вчиняються судом у визначених цим Кодексом випадках з метою спонукання відповідних осіб до виконання встановлених у суді правил, добросовісного виконання

процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства”, дає підстави для висновку, що правовою визначеністю вони не відзначаються, внаслідок чого їх кожен може тлумачити на власний розсуд, що у правовідносинах є неприпустимим.

Принциповим є й те, що ні підстави і процедура їх застосування, ні санкції, які за кожне із таких порушень можуть застосовуватись, не визначені також. Адже, як вже зазначалось, підставами юридичної відповідальності завжди є передбачені нормами відповідних галузей матеріального права правопорушення, однією з головних ознак яких (принаймні згідно з національною доктриною розуміння їхніх ознак) є “протиправність діяння”, а за відсутності цих обов'язкових підстав юридичної відповідальності визнавати ще якісь окремі її види, фактично означає визнавати та узаконювати ще й, безпідставні її види, що суперечить б засадам правовідносин в цілому. Тобто, за таких умов визнавати, наприклад, передбачені у процесуальному законодавстві організаційні заходи одним із видів юридичної відповідальності означало б ігнорувати як загальновизнані ознаки, якими вона відзначається, так і принципи з дотриманням яких вона повинна застосовуватися.

Водночас, якщо вказані заходи заходами процесуального примусу й визнати на тій підставі, що окремі з них його ознаками відзначаються, то за відсутності чітко визначених правових підстав його застосування з юридичного погляду воно є безпідставним, а за відсутності чітко визначеної його процедури, воно суперечить ідеології цих правовідносин в цілому.

Об'єктивні чинники, які зумовлюють особливості спірних правовідносин

Що ж до шляхів розв'язання цих проблем, у цивільному судочинстві, то тут ідеологічним орієнтиром насамперед є вимоги ч. 1 ст. 2 ЦПК згідно з якою метою застосування вказаних заходів є сприяння “справедливому, неупередженому та своєчасному розгляду і вирішенню цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави”. А з практичного погляду це означає, що кожне процесуальне провадження виникає з конкретних правовідносин, що зобов'язує насамперед встановити наявність, зміст і особливості юридичного факту, який був підставою їх виникнення, зміни чи припинення, їхні об'єкти, тобто ті цінності з приводу яких вказані відносини відбувались, а також їхній зміст, складовими якого є його матеріальний аспект, тобто – фактична поведінка його учасників, та його юридичний аспект, тобто – конкретній права і обов'язки, що виникли з цих правовідносин у кожного із них.

А якщо так, то це означає, що у процесуальному провадженні насамперед потрібно провести величезний обсяг організаційної, пізнавальної, фактофіксуючої та аналітичної роботи, яка зумовлює й відповідні завдання, без розв'язання яких воно втрачає будь-який сенс. А якщо розв'язання цих завдань без належної його організації та забезпечення умов для реалізації кожним із його учасників своїх прав і законних інтересів та виконання своїх обов'язків та

процесуальних функцій є неможливим, то не випадково йдеться й про відповідні засоби, а згідно з ч. 4 ст. 129 Конституції України “За неповагу до суду чи судді винні особи притягаються до юридичної відповідальності”. А це означає, що одним із основних заходів забезпечення процесуального провадження є саме юридична відповідальність, яка, як відомо, повинна застосовуватись лише згідно з визначеними законом правилами. А з іншого боку – чи доречним є її застосування для розв’язання кожного з цих завдань і у кожному конкретному випадку?

Крім того, якщо, з одного боку, не всі із перелічених у ЦПК заходів по своїй суті ознаками примусу відзначаються, а сам примус у судочинстві може проявлятися, як в заходах юридичної відповідальності, так і в превентивних заходах, які хоча й ознаками примусу й відзначаються, але юридично відповідальністю не є, а з іншого боку, якщо не всі завдання, які виникають в ході процесуального провадження заходами примусу чи юридичної відповідальності можна розв’язати, то чи не варто було б у цій ситуації запозичити досвід правового регулювання цих питань у кримінальному судочинстві й назвати цей інститут не заходами процесуального примусу, а заходами забезпечення провадження у цивільному судочинстві, в системі яких і заходи примусу, і юридична відповідальність, і інші види цих заходів були б лише її складовими?

Водночас, в контексті даного дискурсу з позицій сучасної ідеології цих правовідносин слід привернути увагу й до того, що хоча вказаний підхід в цілому є правильним, але в термінологічному аспекті його назва потребує уточнення.

Зокрема, насамперед постає питання, чому, наприклад, процесуальне провадження, як і судочинство в цілому, що виникає з правовідносин пов’язаних з вчиненням злочину є кримінальним? Адже, як відомо, слово “кримінальний” означає “злочинний”. А якщо так, то це дає підстави для висновку, що в Україні і процесуальне провадження, і судочинство в цілому, є злочинними.

Аналогічне питання постає й щодо адміністративного судочинства. Адже сама суть судочинства орієнтує на те, що воно на засадах адміністративних правовідносин, змістом яких є відносини влади – підпорядкування, будуватися не повинне, оскільки ці засади з судочинством є несумісними.

Це ж стосується й поняття “цивільне судочинство”. Адже якщо воно – цивільне, то це означає, що інші його види “цивільним” судочинством не є. А якщо інші його види ним не є лише тому, що вони є відповідно, адміністративним та кримінальним судочинством, то чи не суперечать вказані назви елементарним правилам логіки? Адже фактично судочинство, а тим паче, при ототожненні його з “правосуддям” по своїй суті є однією із функцій держави, яка полягає в офіційному, забезпеченому державою розв’язанні суперечностей, що виникають з будь-якого із видів правовідносин. А якщо так, то це орієнтує на те, що немає ні “адміністративного”, ні “кримінального”, ні “цивільного” судочинства, а є єдине судочинство, яке може виникати, а відтак – фактично й виникає з адміністративних, кримінальних або цивільних правовідносин. А якщо так, то так зване “цивільне судочинство” й мало б іменуватися “судочинством у справах,

що виникають з цивільних правовідносин”, а інші його види – за аналогією з цим?

Що ж до перерахованих наявних видів і судочинства, і відповідних заходів його процесуального забезпечення, то по великому рахунку вони є просто наслідком нерозуміння глибинної суті ідеології цих правовідносин, що й зумовлювало бездумне запозичення з імперської правової системи елементів її понятійно-категоріального апарату.

Водночас є очевидним, що питання необхідності засобів всебічного забезпечення судочинства, є актуальним за будь-яких обставин. Тим більше, що за вказаного підходу конструктивним виявляється не тільки те, що вказані заходи заходами примусу чи юридичної відповідальності не обмежуються, і те, що використовуються вони для розв’язання й інших не менш важливих, завдань, які виникають в його ході, а й те, що вони можуть як використовуватись кожним учасником процесу з метою сприяння реалізації його прав, законних інтересів та процесуальних функцій, так і застосовуватись до кожного з них з метою забезпечення виконання ним його обов’язків. Тим більше, що окремі елементи вказаного підходу у судочинстві є традиційними. Адже, як відомо, заходами, спрямованими на розв’язання його завдань є й право на оскарження, скасування чи зміну незаконного або необґрунтованого судового рішення, відмова у відкритті провадження, залишення позовної заяви без руху, повернення заяви, залишення заяви без розгляду, закриття провадження у справі, позбавлення права тощо.

А оскільки судочинство, а відтак – й процесуальні правовідносини, які є його змістом, мають загальноправовий характер, то й правопорушення, які можуть у них виникати, можуть бути наслідком порушення норм будь-якої із галузей права.

От тому якщо при побудові системи заходів забезпечення процесуального провадження зводити їх лише до заходів примусу чи юридичної відповідальності та відштовхуватись при цьому від “галузевих критеріїв”, то за такого підходу потрібно буде визнати, що крім цивільної потрібно розрізняти й цивільно-процесуальну відповідальність, крім кримінальної – й кримінально-процесуальну, крім адміністративної – адміністративно-процесуальну тощо, а відтак, й будувати відповідні системи заходів забезпечення кожного із вказаних видів проваджень.

А якщо є очевидним, що такий підхід є недоречним, то за таких умов стає зрозумілим, що забезпечення процесуальних правовідносин міг би здійснюватись в рамках відповідного їх універсального міжгалузевого інституту, на що орієнтує і засада єдності судової влади, і єдина система судових органів. Але оскільки фактично у чинній правовій системі така підсистема її норм та відповідна галузь права відсутня, а кожен вид судочинства відзначається й особливостями його процесуального забезпечення, то в таких умовах відповідні системи норм, як галузеві інститути, й потрібно будувати в рамках відповідних систем процесуального законодавства, якими і врегульовано кожен із них.

А оскільки ці заходи називають “заходами процесуального примусу”, то слід визнати, що хоча окремі з них його елементами й відзначаються, все ж є очевидним, що ця назва не відповідає ні їхній сутності, ні тим завданням, на розв’язання яких вони спрямовані, ні ідеології цих правовідносин, а тому було б доречніше іменувати їх “заходами забезпечення процесуального провадження”, в системі яких заходи і процесуального примусу, і юридичної відповідальності були б лише її складовими.

Що ж до характеристики і цих завдань, і заходів, за допомогою яких можливе їх розв’язання, то вона потребує окремого дослідження. Водночас, вже тепер є зрозумілим, що за змістом серед цих заходів необхідно розрізнити: організаційні, морально-психологічні, заохочувальні, допоміжні, виховні, примусові тощо.

А згідно з завданнями, для розв’язання яких вони можуть застосовуватись, ними мали б бути: 1) організаційні заходи, спрямовані на організацію судочинства та процесуального провадження, в цілому та вчинення окремих процесуальних дій, зокрема; 2) заходи, спрямовані на розв’язання пізнавальних завдань, які виникають в ході процесуального провадження; 3) заходи, спрямовані на надання допомоги учасникам провадження у здійсненні ними фактофіксуючої функції; 4) заходи, спрямовані на надання допомоги кожному із учасників цих правовідносин у належній реалізації ним своїх прав і законних інтересів, та у виконанні ними своїх обов’язків і процесуальних функцій, які у теорії права отримали назву відповідних тактичних прийомів заснованих на методах наукової організації праці, логіки, психології, теорії управління, криміналістики тощо (види і зміст яких розкриті у монографії І.І. Котюка “Теорія судового пізнання”) [5, 435 с.]; 5) заходи, які застосовують з превентивною та виховною метою і окремі з яких хоча елементами примусу й відзначаються, але юридичною відповідальністю не є (до яких належать і ті, що передбачені ЦПК); б) заходи юридичної відповідальності, серед яких у забезпеченні процесуальних правовідносин особливе місце мало б належати саме дисциплінарній відповідальності, але про яку у них як правило ніхто й не згадує.

А щодо практичного значення цих заходів, то яскравою ілюстрацією цього є така система знань як “криміналістика”, яка зорієнтована на виконання функцій методологічного забезпечення цих процесів у кримінально-процесуальних правовідносинах, а водночас є орієнтиром у розв’язанні аналогічних завдань й в інших їх видах.

Висновки: 1) оскільки офіційне визначення у ЦПК юридичної сутності, змісту і ознак заходів процесуального примусу є спірним, то це ускладнює визначення й юридичних підстав та процесуальних процедур їх застосування; 2) оскільки підставами юридичної відповідальності є правопорушення, які передбачені нормами відповідних галузей матеріального права, то за їх відсутності визнавати ще якісь окремі види юридичної відповідальності, означало б визнавати ще й фактично, безпідставні її види, що суперечило б засадам правовідносин в цілому; 3) про те, що визнання вказаних заходів одним із самостійних видів юридичної відповідальності, система яких мала б

базуватися на галузевих критеріях, є хибним свідчить і те, що такий підхід зумовлює необхідність побудови й відповідних галузей права, які б регламентували кожен з них; 4) оскільки фактично кожен вид судочинства відзначається й особливостями його процесуального забезпечення, то в рамках сучасної їх доктрини відповідні системи норм і потрібно будувати в рамках відповідних галузей процесуального права, як їхні інститути, якими й врегульовано кожен із них; 5) назва цих заходів “заходами процесуального примусу”, хоча окремі з них його елементами й відзначаються, не відповідає ні їхній сутності, ні тим завданням, на розв’язання яких вони спрямовані, ні ідеології цих правовідносин, а тому було б доречніше іменувати їх не заходами процесуального примусу, а заходами забезпечення процесуального провадження, в системі яких заходи процесуального примусу, як і юридична відповідальність були б лише її складовими; 6) оскільки ці заходи спрямовані на сприяння у виконанні завдань цивільного судочинства, визначених у ч. 1 ст. 2 ЦПК, то їхня система не повинна зводитись лише до заходів примусу, а повинна будуватися згідно з вимогами цих завдань; 7) що ж до характеристики і цих завдань, і заходів, за допомогою яких можливе їх розв’язання, то за змістом серед них необхідно розрізняти: організаційні, морально-психологічні, пізнавальні, фактофіксуючі, аналітичні, заохочувальні, допоміжні, виховні, примусові тощо; 9) згідно з завданнями, для розв’язання яких вони можуть застосовуватись, ними мали б бути: а) організаційні заходи, спрямовані на організацію судочинства в цілому та процесуального провадження, зокрема; б) заходи, спрямовані на розв’язання пізнавальних завдань, які виникають в ході процесуального провадження; в) фактофіксуючі заходи; г) заходи, спрямовані на надання допомоги кожному із учасників цих правовідносин у належній реалізації ним своїх прав і законних інтересів, та у виконанні ними своїх обов’язків і процесуальних функцій, які у теорії права отримали назву відповідних тактичних прийомів; д) заходи, які застосовують з превентивною та виховною метою (до яких належать і ті, що передбачені ЦПК); е) заходи юридичної відповідальності; 10) істотного переосмислення та відповідного коригування потребує й понятійно-категоріальний апарат процесуальних правовідносин і, насамперед, такі запозичені з імперської правової системи поняття як “кримінальне” та “адміністративне” судочинство, які не тільки суперечать змісту позначуваних ними реалій, а й спотворюють засадничі настанови їхньої національної ідеології; 11) вказані проблеми орієнтує на актуальність подальшого їх дослідження з позицій сучасної ідеології та методології правовідносин та формулювання на цій основі відповідних рекомендацій, спрямованих на їх розв’язання як на теоретичному рівні, так і внесення пропозицій щодо вдосконалення у цих аспектах чинного законодавства, а в підсумку – й практики правовідносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Курс цивільного процесу: підручник / За заг. ред. В.В. Комарова. Харків: Право, 2021. 1352 с.

2. Штефан, М. Й. Санкції цивільного процесуального права / Вісник Акад. правових наук України. 2003. № 2–3. С. 484.
3. Луспеник, Д.Д. Допит сторін під присягою / Юридичний вісник України. 2006. № 29. С. 9.
4. Котюк І., Котюк О. Курс правознавства : навч. посібник. Київ: ВПЦ “Київський університет”. 2008. 831 с.
5. Котюк І.І. Теорія судового пізнання : Монографія. Київ: ВПЦ “Київський університет”. 2006. 435 с.